

A HELYNEVEK MINT AZ ŐSTÖRTÉNET FORRÁSAI

HOFFMANN István

1. A nyelvtörténetírás és benne a névtörténeti kutatás sokféle forrásból merít a nyelv s ennek részeként a nevek történetének vizsgálata során. E források között kitüntetett szerepe van a nyelv írott formában fennmaradt emlékeinek. Az őstörténeti kutatások szűkebb értelemben vett időszakára, a honfoglalással lezáruló történelmi korra vonatkozóan alig rendelkezünk a magyar nyelvvel kapcsolatos írásos emlékekkel. Ez a körülmény ezeket a korai forrásokat jelentősen fel is értékeli, amit a kutatók megkülönböztetett figyelme is jelez: e vizsgálatok közül elég itt csupán azokra a sokrétű elemzésekre utalni, amelyek a magyarság szállásterületeit megjelölő *Etelköz* és *Levédia* megnevezésekre irányultak. E két ősmagyar kori név egyébként az Árpád-kor legjellegzetesebb helynévtípusait testesíti meg, bizonyítva a két korszak között fennálló és a névadásban is megmutatkozó nyelvi folytonosságot.

Az írott források megjelenéséből és fokozatos felszaporodásából adódóan a névtudomány mérvadó módon csak az államalapítás körüli időkre vonatkozóan járulhat hozzá az őstörténeti kutatásokhoz. Ennek az időszaknak a vizsgálata azonban a magyar őstörténeti kutatások számára sem elhanyagolható feladat.

A nép vagy etnikum és a nyelv kölcsönös viszonya bármely korban rendkívül összetett, sokszínű mintázatot mutat. Az etnikai identitást sokféle tényező alakítja ki, amelyek közül csak az egyik összetevő a nyelv. Ennek ellenére gyakran előfordul, hogy az etnikum és a nyelv fogalmát lényegében azonos értelemben használják, többnyire azzal indokolva az eljárást, hogy a régi korokra vonatkozóan források hiányában kénytelenek vagyunk ezt a bonyolult összefüggést ily módon leegyszerűsíteni.

Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy a magyarság etnikai tudatának kialakulásában és léteiben a nyelvi összetartozás élménye jóval erősebb tényezőnek számít, mint sok más etnikum esetében. A közeli nyelvrokonokkal rendelkező nyelvek beszélői önazonosságukat kevésbé kötik a nyelvhasználat kérdéséhez, míg a nyelvrokonaitól több ezer év óta elkülönültségben s ebből adódóan kommunikációs értelemben nyelvi elszigeteltségben élő magyarság számára a nyelvi közösség az összetartozás tudatának hosszú idők óta igencsak meghatározó formálója lehet.

2. A továbbiakban arról szólok röviden, hogy a magyar nyelv- és névtörténeti kutatások milyen eredményeket értek el a honfoglalás körüli idők és az azt követő évszázadok nyelvi és etnikai viszonyainak feltárásában. Ebben a kérdésben a kutatók döntően a helynevek vizsgálá-

tára támaszkodtak, mivel helyhez köthető nyelvi elemként a név alkalmas arra, hogy általa használóit, illetve megalkotóit is hozzákapcsoljuk az adott térséghez. A név és a névadó nyelvek összekapcsolása a helynevek nyelvi eredetének megfejtése révén válik lehetségessé.

Ezzel a módszerrel készítette el Melich János a magyar névkutatás első nagy szintézisét, *A honfoglalás kori Magyarország* című művét (1925–1929), amely már a címével is jelezte szerzőjének történettudományi célját, a Kárpát-medence etnikai képének megrajzolását. Ennek a maga korában úttörő jelentőségű munkának a fő kérdésre adott válaszát ma már csak részben tudjuk ugyan elfogadni, ám e művével emelte Melich a helynevek etimológiai vizsgálatának módszerét megbízható tudományos szintre.

Melich eredményeit és kutatási módszereit Kniezsa István fejlesztette tovább, elsősorban a *Magyarország népei a XI. században* című munkájában (1938). A címben megjelölt tárgy megvilágításában a nyelvészeti mellett régészeti és történettudományi bizonyítékokat is felhasznált, aminek már önmagában a szándékát is fontosnak kell tartanunk, noha argumentációjából a későbbiekben többnyire csak a nyelvészeti érveket részesítették figyelemben. Kniezsa világosan látta, hogy „az ebből a korból származó adataink olyan szórványosak, hogy belőlük még egy kisebb terület népi összetételére sem kapunk határozott útmutatást” (uo.), ezért olyan közvetett adatokat is felhasznált munkájában, amelyeket „korhatározó nyelvészeti kritériumokkal” lehet kiválasztani a későbbi forrásokból. Kniezsa a korai időkre vonatkozatható forrásanyag gyarapítása végett dolgozta ki a történeti helynév-tipológiának nevezett elméletét, amely abból a megállapításból indul ki, hogy „Vannak [olyan] helynevek, amelyek önmagukban is korhatározó értékűek. Minden nyelvben vannak képzések, amelyek csak bizonyos korban keletkezhetnek, e koron túl azonban már ilyen típusok nem alakultak.” A kor meghatározó értékű nevek körét kibővítette a szláv > magyar helynévátvételek hangtörténeti vonatkozásaival is. Az ilyen módon jelentősen megnövelt forrásanyag alapján rajzolta meg aztán a Kárpát-medence 11. századi etnikai összetételének térképét.

Kniezsa újszerű nyelvészeti módszerét és az ezeken alapuló eredményeit nemcsak nyelvész kortársai, hanem a következő tudósgenerációk képviselői is komolyabb kritika nélkül fogadták el, használták fel munkáikban, és tették meg nemegyszer további következtetések alapjául is. Az első határozott bírálat a történeti helynév-tipológiát csak az 1970-es évek közepén érte, akkor sem a nyelvészek, hanem a történész Kristó Gyula részéről (1976), aki az egyes névtípusoknak a tipológiában meghatározott merev időhatárait igyekezett gazdagon dokumentált meggyőző érvelés alapján tágítani. Ehhez a korrekcióhoz egyes részletkérdések kapcsán mások is hozzájárultak aztán. A tipológia fellazítása közben a kutatók azonban továbbra sem

kérdőjelezték meg az elmélet alapjául szolgáló tézisek valóságtartalmát és az alkalmazott módszerek nyelv- és névtörténeti érvényességét.

Kniezsa elméletének átfogó bírálatát ugyancsak Kristó végezte el egy az ezredfordulón közzétett tanulmányában (2000). Ennek összefoglaló megállapításával, miszerint a Kniezsa által alkalmazott „eljárások számos ponton aggályosnak bizonyultak, vagyis összességükben [...] nem tűnnek alkalmasnak arra, hogy a 11. századi Magyarország népeiről, etnikai viszonyairól [...] megbízható, hiteles képet adjanak”, alapvetően egyetérthetünk, de Kristó kritikai megjegyzéseit tovább is finomíthatjuk, sőt újabbakkal is megtoldhatjuk.

Kristó a kritikán túlmenően arra is vállalkozott, hogy Magyarország etnikai viszonyait Szent István korára vonatkozóan megvilágítsa. E célok eléréséhez új alapelvekre támaszkodott, és újfajta módszertant alkalmazott. A helyneveket érintő vizsgálatának jó néhány pontját azonban név- és nyelvtörténeti szempontból megalapozatlannak, sőt olykor nyilvánvalóan téves megközelítésnek tarthatjuk. Ennél is jelentősebb problémák merülnek fel az elemzésbe bevont másik két szócsoportnak, a személyneveknek és bizonyos típusú közszavaknak a nyelvi-etnikai azonosításra való felhasználásában. Kristó kísérletének a nyelv- és névtörténeti szempontú kritikája még nem történt meg, ez a magyar nyelvtörténészek fontos feladata kell hogy legyen.

3. Az eddig mondottakból az a benyomásunk támadhat, hogy a korai Árpád-korra vonatkozó névtörténeti kutatásoknak az egykori eredményeit mára a tudományos kritika szinte teljesen lerombolta anélkül, hogy a régebbi ismeretek helyébe újabb, megbízhatóbb tudást állított volna. Szerencsére a tudományterület helyzete ennél azért jóval kedvezőbb képet mutat: a történeti névkutatás terén az elmúlt évtizedekben számos újítás tűnt föl, és egészében véve is egyfajta fellendülés mutatkozott meg. Az újabb eredményeknek szélesebb körben való elterjedését azonban kétségkívül gátolta az a körülmény, hogy a Kniezsához hasonló, átfogó igényű összefoglalás egyelőre nem született meg. Azokat az eredményeket, gondolatköröket, amelyek egy ilyen szintézis létrehozásának a lehetősége felé mutatnak, az alábbiakban vázolhatjuk fel.

Az egymás eredményeire építő tudományterületek esetében különösen fontos, hogy a más-honnan átvett ismeretek minél megbízhatóbbak legyenek. A korai Árpád-kor kutatásában nagy jelentősége van annak, hogy az erre a korra vonatkozó források 1131-ig bezáróan Györffy György érdeméből ma már korszerű kritikai kiadásban is hozzáférhetők. A korai helynevek magyarázatát a későbbiekben feltűnő előfordulásaik nagyban segítik. E téren helynévtörténeti szempontból szinte felbecsülhetetlen értéke van Györffy György történeti földrajzának, de fontosak az olyan újabb forráskiadványok is, mint például az Anjou-kori oklevél-

tár. Az ómagyar kor egészének hatalmas helynévi forrásanyagát segíti nyelvészeti szempontból feltárni a *Korai magyar helynévszótár* közelmúltban megindult sorozata. A nevek időtálló volta következtében legkorábbi helyneveink magyarázatában a jelenkori helynévkincsnek is fontos szerepe lehet. A sok százezer adatot közlétező gyűjtemények hasznosíthatóságának példáját mutatja az itt látható térkép, amely a Magyar Digitális Helynévtár adatállománya alapján készült, és a Tihanyi alapítólevél *castelic* szórványának pontos azonosításához járul hozzá.

A helynévfejtéshez immár negyed százada nyújt hathatós támogatást Kiss Lajos munkája, a *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. E szótárt a helynévfejtések összefüggéseinek boncolgatásában feltétlen bizalommal használhatjuk még akkor is, ha egyébként teljesen egyetértünk Benkő Lorándnak az 1990-es évektől hangoztatott vélekedésével, amely szerint a történeti névkutatás egyik legfontosabb feladata az elavult, „véres torkú” etimológiák felülvizsgálata és kiigazítása. Mindezt Benkő módszertani tekintetben is tanulságos módon főleg Anonymus gesztájához kapcsolódóan végezte el (1998, 2003, 2009). Az Árpád-kori helynév-etimológia ügyét több apró lépéssel vitték tovább azok a közelmúltban megjelent munkák is, amelyek egy-egy vármegye korabeli helynévanyagát elemezték.

A helynevek történeti-etimológiai magyarázatában nemcsak újfajta eljárások jelentek meg, hanem ezek egységes módszerré is rendeződtek. A helynév-rekonstrukciónak nevezett eljárás nem elégszik meg a hagyományos etimológiai vizsgálatnak azzal a céljával, hogy bemutassa a névnek a keletkezésekor valamely nyelvben feltehető alakját, hanem tekintettel van arra is, hogy az egyes nyelvtörténeti adatok mögött meghúzódó korabeli formákat felderítse, rekonstruálja a denotatív jelentésüket, s a morfológiai szerkezetükön túl megvilágítsa a szemantikai struktúrájukat is. A nyelvek közötti átvételek esetében különös figyelmet fordít a névintegráció körülményeire. A névrekonstrució az adatok elemzése során figyelembe veszi az adott nyelvemlék helynévemléteinek belső összefüggéseit, továbbá a magyar szórványoknak és a latin szövegnek a kapcsolatát. Ez utóbbiak értelmezésében abból a – nyelvi szempontból is összetett – helyzetből indul ki, amelyben egy-egy oklevél keletkezett, s amelynek során többféle nyelvi hatás is befolyásolhatta e dokumentumok megformálását. Ebből adódóan egyes nyelvi elemek kevésbé használhatók fel az általuk megjelölt területek nyelvjárási állapotának jellemzésére, mivel sokkal inkább az oklevélszerzők nyelvi lenyomatának tekinthetők.

A modern névelméletekre támaszkodó helynévfelfogás a nevek keletkezésének szituációját is másképpen látja, mint a hagyományos megközelítések, s ezzel a szemlélettel segíteni tudja az egyes nevek névszociológiai értékének a feltárását, amit ugyancsak a névrekonstrució részének tekintünk. A kommunikatív alapú névfelfogás a névadást minták szerint megvalósuló tu-

datos tevékenységnek fogja fel, s ennek megfelelően az egyénnek általában véve nagyobb szerepet tulajdonít, mint a korábbi elméletek. Az egyes névfajtáknak a névadáskor nem azonos a névszociológiai értékük, ami egyúttal azt is jelenti, hogy eltérő jellegű és mértékű az etnikai azonosító szerepük is. A természeti nevek létrejöttében főképpen a nyelvi-kommunikációs szükségletek játszanak szerepet, az úgynevezett műveltségi nevek esetében (amelyek közé a régiségben főképpen településnevek tartoztak) viszont a névadáskor jelentős szerepet kapnak különféle társadalmi motívumok is. Így a településnév-adásban erősebben megjelenik a szándékosság és a tudatosság, s jobban kifejeződnek a nagyobb társadalmi presztízzsel rendelkező személyek és intézmények érdekei is. Több névtípus esetében kevésbé látjuk érvényesnek azt a széles körben elterjedt, ám kellően nem bizonyított felfogást, amely a névadókat az elnevezett hely környezetében keresi, mivel a névadás mint aktus inkább kapcsolódik az elnevezett helynek a létrehozásához és a létrehozójához. Ebben a megközelítésben felértékelődnek az oklevelek határleírásaiban szereplő mikrotoponimák – amelyekre az eddigi kutatások alig fordítottak figyelmet –, mivel ezek minden más névfajtánál magasabb névszociológiai értékkel és ennek megfelelően nagyobb etnikai azonosító erővel rendelkeznek.

A korai helynevek vizsgálatának szemléleti megújulását mutató jegyeket hosszan részletezhetném, ehelyett azonban egy példán keresztül szeretném bemutatni azt, hogy mennyiben juthatunk újabb eredményekre a fent vázolt módszerek alapján. A közelmúltban arra vállalkoztam, hogy a Tihanyi alapítólevélnek a helynévanyagát névtörténeti szempontból újraértékeljem. Munkámat Bárczi Géza monográfiájára (1951), a magyar nyelvtörténetírás legkiválóbb teljesítményeinek egyikére alapozhattam, s figyelmemet ebből adódóan a magyar nyelvű elemek helynévi sajátosságainak vizsgálatára összpontosíthattam, érvényesítve a helynév-rekonstrukció módszerét is. Eredményeimet a nyelvi eredetet és ennek etnikai felhasználhatóságát illetően alkalmam volt összevetni azokkal a megállapításokkal, amelyekre Kristó Gyula a fent idézett munkájában jutott.

Kristó Magyarország Szent István-korabeli etnikai összetételét kutatva a Tihanyi alapítólevél kapcsán azt fogalmazta meg, hogy „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.” Ennek igazolására 23 olyan szórványt sorol fel, amely szláv nyelvű lakosságra utal, majd négy török és egy német eredetűnek tartott helynevet mutat be.

Az általam elvégzett vizsgálat teljesen más eredményt hozott: eszerint az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek

keletkezését nem a magyarból magyarázhatjuk meg: Kesztlőc település és a Balaton neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba. Abban a formában azonban, ahogyan a 11. század közepén előttünk állnak, már ezek is magyar nyelvű névhasználókra utalnak. Úgy vélem, ennek az összevetésnek a fényében értékelendők azok az eredmények is, amelyekre Kristó Gyula a fent jelzethez hasonló elemzések alapján jutott, s amely szerint a honfoglaló magyarság létszámát az itt talált szláv népek 1,5–2,5-szeres arányban meghaladták.

A fent idézett példa azt is szemléletesen jelzi, hogy a névkutatásnak a nyelvi elemek interpretálásában rendkívül nagy felelőssége van, mivel megállapításaira további (részben más tudományterületek képviselői által levont) következtetések épülhetnek. A hibás metodikával elért eredményekre alapozott hipotézisek aztán – az őstörténeti kutatások terén különösen veszélyes, ám egyáltalán nem ritka – körkörös bizonyítás révén könnyen a tényszerű bizonyosság mezébe jelenhetnek meg.

4. Előadásom befejezésekképpen néhány olyan kutatási feladatot szeretnék megjelölni, amelyek megvalósításával a nyelv- és névtörténeti vizsgálatok jelentősen segíthetik az őstörténeti kutatások előrehaladását.

Folytatni kell azoknak a munkáknak a sorát, amelyek a Kárpát-medence régi helyneveinek egy-egy típusát, fajtáját mutatják be monografikus igénnyel. Kutatóink korábban feldolgozták a *-falu* elemet tartalmazó és a templomcíméből alakult településneveket, továbbá a tájneveket. Újabban összefoglalások készültek a víz- és a hegynevekről, valamint a népnévből, illetve a képzéssel létrehozott régi helyneveinkről. Ezek mellett szükség van további névtípusok átfogó feltárására is: legfontosabb feladatnak a személynévi eredetű, a foglalkozásnevekből és természeti nevekből alakult településnevek elemzése tűnik. A hely- és a személynévek szoros kapcsolata miatt, de az antroponimák jelentős nyelv- és kultúrtörténeti értéke következtében is megkerülhetetlennek látom ennek a fontos névfajtának a modern névszemléleten alapuló újraértékelését. A fent említett névtípusok vizsgálatának általános tanulságai abban az elméleti keretben összegezhetők, amelyet Tóth Valéria a településnevek változástipológiájával kapcsolatban vázolt fel (2008), s amely a korábbi történeti helynév-tipológiánál realisabb képet tud nyújtani a helynevek keletkezésének és változásának tér- és időbeli folyamatairól, valamint ebben a nyelvhasználók szerepéről.

A nyelv- és névtörténeti kutatások terén a legsürgetőbb feladatnak a 11. századi okleveles források rendszeres számbavételét tartom. Ezt különösen indokoltá teszi az a körülmény, hogy a magyar nyelvtörténet e legkorábbi forráscsoportjának átfogó értékelésére, adatainak teljes körű, tüzetes feldolgozására mind a mai napig nem került sor. Egy ilyen vizsgálat eredményei

pedig nemcsak az etimológiai s ennek révén többek között az őstörténeti kutatásokat gazdagíthatják, hanem az olyan alapozó jellegű nyelvtörténeti diszciplínákat is alapjaiban érintik, mint az elmúlt fél évszázadban sajnálatosan háttérbe szorult hang- és helyesírás-történet. A 11. századi források közül a legfontosabbak monografikus feldolgozást, illetve újrafeldolgozást igényelnek.

Örömmel állapíthatom meg, hogy egy ilyen munkához az egyébként ritkán adódó személyi feltételek is adva vannak, mivel az utóbbi években a névkutatás fontos központjaiban, főképpen az ELTE és a Debreceni Egyetem nyelvészeti tanszékein olyan fiatal kutatók tűntek fel, akik tehetségüket e kutatási témákban fokozatszerző munkák, könyvek, tanulmányok egész sorában bizonyították. E jelentős kutatási program megvalósítása gondosan összehangolt munkát követel meg, amely leginkább pályázati programok keretében valósulhat meg.

Ahhoz, hogy az egyes tudományzakok eredményei hatékonyabban beépülhessenek az őstörténeti kutatásokba, a különböző tudományterületeknek a jelenleginél jóval szorosabb együttműködésére is szükség van. Ennek elősegítését szolgálja a Helynévtörténeti szeminárium címmel 2006 óta évente megrendezett tudományos tanácskozás, továbbá a *Helynévtörténeti Tanulmányok* című folyóirat, amely már a 8. évfolyamánál tart. A magyar nyelv- és névtörténeti stúdiumok az őstörténeti témákban elsősorban a szlavisztika és a turkológia kölcsönösen inspiráló hatását igénylik. A magyarság korai történetének kutatásában egy olyan szélesebb körű, ám konkrét célokat megjelölő program kimunkálását is időszerűnek gondolom, amely nyelv- és névtörténész, illetve régész és történész kutatók, továbbá más történeti diszciplínák szakembereinek az együttműködése révén valósulhat meg. Őszintén remélem, hogy a magyar őstörténeti témacsoport működése és a mostanihoz hasonló tudományos eszmecserék egy ilyen program megvalósítását is elősegítik.